

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЯРОСЛАВА МУДРОГО

*До 215-річчя Національного
юридичного університету
імені Ярослава Мудрого*

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО УКРАЇНИ

ЗАГАЛЬНА ЧАСТИНА

Підручник

За редакцією професорів
В. Я. Тація, В. І. Тютюгіна, В. І. Борисова

6-те видання, перероблене і доповнене

Харків
«Право»
2020

*Рекомендовано до друку вченою радою Національного
юридичного університету імені Ярослава Мудрого
(протокол № 2 від 25 жовтня 2019 р.)*

Рецензенти:

О. О. Житний – доктор юридичних наук, професор Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна;

В. А. Мисливий – доктор юридичних наук, професор Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»;

А. А. Музика – доктор юридичних наук, професор Державного науково-дослідного інституту МВС України, член-кореспондент НАПрН України

Колектив авторів:

проф. Ю. В. Баулін – розділи V, XIV, XV; *проф. В. І. Борисов* – розділи II, III, X (§ 4, 5); *доц. О. О. Володіна* – розд. XXIII (§ 3, 4); *доц. А. В. Горностай* – розд. XI (у співавт. з Н. В. Маслак і В. П. Тихим); *доц. О. В. Євдокимова* – розділи XIX (§ 1, 2), 3, 4 (у співавт. з В. А. Ломако і В. І. Тютюгіним), 8–11 (у співавт. з В. І. Тютюгіним), XXII; *доц. І. О. Зінченко* – розд. XIII; *канд. юрид. наук О. Д. Комаров* – розділи X (§ 7), XVI (у співавт. з В. І. Тютюгіним); *проф. В. А. Ломако* – розділи X § 1–3, 6 (у співавт. з М. І. Пановим), XIX § 3, 4 (у співавт. з О. В. Євдокимовою і В. І. Тютюгіним); *доц. Н. В. Маслак* – розд. XI (у співавт. з А. В. Горностай і В. П. Тихим); *проф. М. І. Панов* – розділи IV, VIII, X § 1–3, 6 (у співавт. з В. А. Ломако), XII, XX; *доц. Ю. А. Пономаренко* – розд. XXI (§ 1, 3–7); *проф. В. Я. Тацій* – розділи I, VI, VII, IX; *проф. В. П. Тихий* – розділ XI (у співавт. з А. В. Горностай і Н. В. Маслак); *проф. В. І. Тютюгін* – розділи XVI (у співавт. з О. Д. Комаровим), XVII, XVIII, XIX § 3, 4 (у співавт. з О. В. Євдокимовою і В. А. Ломако), (5–7), 8–11 (у співавт. з О. В. Євдокимовою); *доц. О. В. Харитонова* – розд. XXIII (§ 1, 2, 5); *доц. О. В. Ус* – розд. XXI (§ 2)

Кримінальне право України: Загальна частина : підручник / В. Я. Тацій, В. І. Тютюгін, В. І. Борисов та ін. ; за ред. В. Я. Тація, В. І. Тютюгіна, В. І. Борисова. – 6-те вид., перероб. і допов. – Харків : Право, 2020. – 584 с.

ISBN 978-966-937-826-2

У підручнику на підставі Кримінального кодексу України 2001 р., досягнень науки кримінального права та з урахуванням судової практики висвітлюються основні питання Загальної частини кримінального права України, а також наводяться відомості про основні напрями (школи) науки кримінального права. У шостому виданні підручника враховано зміни та доповнення до Кримінального кодексу України, які відбулися за період із 2001 р. до 1 листопада 2019 р., положення інших нормативно-правових актів, а також рішення Європейського суду з прав людини, Конституційного Суду України, постанови та правові висновки Верховного Суду України. Підготовлений з урахуванням положень Закону України №2617-VIII від 22 листопада 2018 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень».

Для студентів, аспірантів та викладачів юридичних закладів вищої освіти, а також наукових і практичних працівників.

УДК 343.2(477)(075)

© Тацій В. Я., Тютюгін В. І., Борисов В. І.
та ін., 2015

© Тацій В. Я., Тютюгін В. І., Борисов В. І.
та ін., переробка і доповнення, 2020

© Видавництво «Право», 2020

Кримінальне право: поняття, джерела, завдання, функції, принципи та система.

Наука кримінального права

Як свідчить багатовікова історія людства, злочинність є постійним супутником його існування. Більше того, в останнє століття у переважній більшості країн спостерігається зростання найбільш небезпечних її проявів. Певне зростання таких крим. правопорушень, перш за все організованих, насильницьких та корисливих, спостерігається і в Україні. Значною мірою це зумовлено складним перехідним етапом розвитку держави та багатьма іншими як суб'єктивними, так і об'єктивними чинниками.

У цих умовах проблема боротьби з крим. правопорушеннями виїшла на загальнодержавний та міжнар. рівні і має виключно важливе значення. Свідченням цього є і Декларація ООН *«Про злочинність та суспільну безпеку»*, затверджена резолюцією 51/60 Генеральної Асамблеї ООН від 12.12.1996 р., в якій зазначається, що держави-члени цієї організації повинні прагнути захищати безпеку та добробут своїх громадян і всіх тих, хто перебуває під юрисдикцією держави, шляхом здійснення ефективних національних заходів щодо боротьби з небезпечною транснаціональною злочинністю, у тому числі з організованою, з незаконним обігом наркотиків і зброї, контрабандою таких предметів, організованою торгівлею людьми, терористичними злочинами та ін.

Боротьба з крим. правопорушеннями в нашій країні перш за все здійснюється за допомогою політичних, економічних, організаційних, законодавчих та інших заходів. Але тільки крим. зак-во створює необхідну правову основу (базу) для такої боротьби. Для вирішення цих складних завдань важливо, щоб не тільки саме це зак-во було досконалим, а й щоб його глибоко та ґрунтовно вивчали ті, хто його застосовує, впроваджує в практику.

§ 1. Поняття кримінального права

Визначаючи поняття «крим. право», слід перш за все мати на увазі, що в сучасній правовій науці воно застосовується у *трьох* значеннях:

- як галузь права, тобто відокремлена система норм, що має власний предмет і метод регулювання;
- як наука крим. права, тобто доктрина, теорія крим. права;
- як навчальна дисципліна, тобто предмет, що викладається у закладах вищої освіти.

У першому, головному своєму значенні, крим. право – це самостійна, відокремлена від інших галузей права. Водночас вона включає в себе як ознаки, притаманні усім галузям права, так і суто свої, специфічні, властиві тільки цій галузі права, ознаки. Тому на підставі цього можна зробити висновок, що:

1. Крим. право становить певну *систему* (сукупність) правових норм, які встановлюють правила поведінки людей у суспільстві. Але ці правила поведінки мають *узагальнений* характер, охоплюють безліч найрізноманітніших (можливих) ситуацій, які трапляються у реальному житті. Тобто вони охоплюють за рівнем свого узагальнення тільки загальні, характерні для всіх реальних проявів ознаки, а не лише ті, що можуть не збігатися, а навіть відрізняють одне крим. правопорушення від ін. Напр., у ч. 1 ст. 185 КК крадіжка визначається як таємне викрадення чужого майна. Таким чином, законодавець у законі встановив лише узагальнені ознаки крадіжки як явища, хоча кожне конкретне таке крим. правопорушення може відрізнитись, і навіть істотно, одне від одного у своєму життєвому прояві. Отже, норми крим. права – це *узагальнені правила*, що охоплюють безліч відповідних конкретних життєвих ситуацій, індивідуальних випадків. Так, норми про відповідальність за умисне вбивство передбачають усі можливі в реальному житті конкретні випадки вбивств, як би вони один від одного не відрізнялися.

Норми крим. права призначені на загальну дію і є загально-обов'язковими до виконання, тим самим вони мають ознаку *загально-обов'язкової нормативності*. Ці норми здебільшого виступають як *норми-заборони*. Вони забороняють певні вчинки (поведінку) людей, а саме крим. правопорушення, під загрозою застосування за них особливих примусових заходів – *крим. покарання*.

2. Норми крим. права встановлюються тільки *єдиним органом законодавчої влади – ВРУ*¹ і закріплюються у відповідних *законах*. Це так зване позитивне право, або інакше – чинне право. Саме тому крим. право має *формальну визначеність* – воно точно фіксує в законах у гранично формалізованому вигляді, в письмовій формі ознаки крим. правопорушень і покарань за них, тобто вимоги, які ставляться до поведінки людей, рамки та умови їх вчинків, наслідки протизаконних дій чи бездіяльності.

Слід зазначити, що формальна визначеність крим. права – це не тільки гарантія законності і однаковості застосування його норм, а й *одне з невід’ємних прав людини*. Визначеність правових приписів, фіксуючи межу між кримінально-протиправною і правомірною поведінкою, проте чітко встановлює можливість людини здійснювати свої права і свободи відповідно до закону, чітко уявляти собі, що дозволено, а що заборонено законом про крим. відповідальність.

Відповідно до п. 3 ч. 1 ст. 85, п. 22 ч. 1 ст. 92 Конституції України закони про крим. відповідальність приймаються виключно ВРУ. Жодні інші органи держави або посадові особи (навіть Президент України) не правомочні на створення норм крим. права. Цією ознакою крим. право відрізняється від інших галузей права (напр., норми цивільного права можуть встановлюватися урядом; норми адмін. права – навіть органами місцевого самоврядування). Отже, крим. право виражається тільки в законах і його джерелом є крим. закон.

3. Крим. право відрізняється від інших галузей права також *предметом і методом* правового регулювання. Згідно з ч. 2 ст. 1 КК норми крим. права встановлюють, які сусп. небезпеч. діяння є крим. правопорушеннями і які покарання підлягають застосуванню до осіб, що їх вчинили. Саме відносини, що виникають у зв’язку із вчиненням крим. правопорушення і застосуванням за нього певних покарань, і є *предметом крим. права*. Оскільки крим. правопорушення становлять підвищену сусп. небезпеч. для сусп. відносин і правопорядку в Україні, держава застосовує за їх вчинення і найбільш гострі (суворі) примусові заходи – крим. покарання. Застосування покарання – це *метод правового регулювання* відносин, що виникають у зв’язку із вчиненням крим. правопорушення. У покаранні, що призначається обвинувальним

---

¹ Прийняття крим. законів в Україні можливе також шляхом всенародного референдуму, проте ця форма правотворчості до сьогодні не використовувалася.

вищою судовою владою від імені держави за вчинене крим. правопорушення, як реалізація санкції за порушення крим.-правової заборони, передбаченої в законі, виявляється і така властивість крим. права, як його *державна забезпеченість*.

Із викладеного випливає, що крим. право як система норм (законів) має такі ознаки: 1) загальнообов'язкову нормативність; 2) формальну визначеність і 3) державну забезпеченість, а також притаманний йому 4) предмет і метод правового регулювання. Ці ознаки, характерні для права взагалі, щодо крим. права виступають дуже чітко і своєрідно, відображаючи особливості цієї галузі права.

Таким чином, **крим. право як галузь права** – це система юрид. норм, закріплених у законах, прийнятих ВРУ, що встановлюють, які сусп. небезпеч. діяння є крим. правопорушеннями і які покарання або інші заходи кримінально-правового впливу підлягають застосуванню до осіб, що їх вчинили.

У цьому визначенні вказано на основні інститути крим. права, що відрізняють його від інших галузей права, – крим. правопорушення і покарання.

■ § 2. Джерела кримінального права

Норми крим. права знаходять своє формальне закріплення у нормативно-правових актах, які є його джерелами.

1. Основоположним джерелом норм для кожної галузі права є *Конституція України*, що прийнята ВРУ 28.06.1996 р. Її приписи містять базові для кожної галузі права, у тому числі й для кримінального, положення, на яких ґрунтуються усі норми та інститути цих галузей. Детальніше про значення Конституції як джерела норм крим. права та про співвідношення норм конституційного і крим. права див. у § 5 цього розділу.

2. Основним, а часто говорять що й єдиним, джерелом норм крим. права є *закон про крим. відповідальність* – КК. Прийнятий ВРУ 05.04.2001 р. КК, що набрав чинності з 01.09.2001 р., є знаменною віхою у становленні правової держави, першим фундаментальним кодексом у проведеній в Україні правовій реформі, яка ставила своїм завданням кодифікацію найважливіших галузей права.

Робота над проектом нового КК тривала більше восьми років, і він є результатом колективної праці вчених, практичних працівників, комітетів ВРУ і, звичайно, народних депутатів України, які і прийняли цей Кодекс. Його положення цілком відповідають Конституції України, ґрунтуються на її приписах, ураховують міжнародний досвід боротьби зі злочинністю. Кодекс виходить із потреб сучасного життя України, відображає зміни, що відбулися в політичному, економічному і соціальному житті нашого суспільства. Він покликаний сприяти розвитку України як суверенної, незалежної, демократичної, соціальної, правової держави.

Відповідно до вимог п. 22 ч. 1 ст. 92 Конституції України не є джерелами норм крим. права підзаконні нормативно-правові та індивідуально-правові акти, такі як постанови ВРУ, укази і розпорядження Президента України, постанови КМУ, акти центральних та місцевих органів виконавчої влади, а також акти органів місцевого самоврядування.

3. Певне значення як джерела норм крим. права мають міжнародно-правові акти, рішення КСУ та судова практика. Не будучи такими у формальному значенні, тобто не виступаючи як *форми закріплення* норм крим. права, вони водночас виступають одними із *джерел формування* норм крим. права.

Так, відповідно до ст. 9 Конституції України і ст. 19 Закону України «Про міжнародні договори України» чинні міжнар. договори України, згода на обов'язковість яких надана ВРУ, є не тільки частиною національного за-ва України, а й створюють підставу для внесення змін та доповнень до норм крим. права (напр., саме на виконання міжнар. зобов'язань України у КК були викладені в чинній редакції норми про відповідальність за крим. правопорушення у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, у сфері обігу наркотичних засобів, тощо. Детальніше про значення нормативно-правових актів як джерел норм крим. права та про співвідношення норм міжнар. і крим. права див. § 5 цього розділу.

Вирішуючи питання про відповідність (невідповідність) приписів нормативно-правових актів, у тому числі й законів про крим. відповідальність, положенням Конституції України, певним чином впливають на формування норм крим. права і РКСУ. Так, спираючись саме на РКСУ, який визнав такими, що не відповідають Конституції (неконституційними) окремі положення ст. 69 КК, ВРУ 22.12.2006 р. внесла

відповідні зміни до цієї норми. РКСУ своїм рішенням від 29.02.2019 р. визнана такою, що не відповідає Конституції України (є неконституційною), і ст. 368² КК, яка у зв'язку з цим втратила чинність з дня ухвалення КСУ вказаного Рішення.

Судова практика, основні проблеми та тенденції якої відображаються в актах ВС, впливає насамперед на вироки й ухвали, що постановлюються нижчестоящими судами. Так, відповідно до п. 10¹ ч. 2 ст. 46 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» Пленум ВС з метою забезпечення однакового застосування норм права при вирішенні окремих категорій справ узагальнює практику застосування законів, систематизує та забезпечує оприлюднення правових позицій ВС із посиланням на судові рішення, в яких вони були сформульовані. Не втратили свого значення і правові позиції, що були сформульовані у рішеннях ВССУ та в постановках і висновках ВСУ. Одночасно тенденції судової практики, які викривають окремі недоліки в чинному зак-ві, стають підставою для внесення законодавцем змін та доповнень до норм крим. права.

§ 3. Завдання, функції та принципи кримінального права

Головні завдання крим. права закріплено у ст. 1 КК, а саме: правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громад. порядку та громад. безпеки, довкілля, конституційного устрою України від крим.-протиправних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання крим. правопорушенням.

Із цих приписів закону випливає, що основна функція крим. права як галузі права – це функція *охоронна*, бо воно охороняє властивими йому заходами ті сусп. відносини, що регулюються ін. галузями права (ст. 1 КК). Ці галузі права, регулюючи певні сусп. відносини, сприяють їх розвитку і реалізації, тоді як крим. право охороняє ці відносини від крим.-протиправних посягань на них. Так, норми цивільного права регулюють відносини, що складаються у сфері власності, тоді як у крим. праві, внаслідок його охоронної функції, встановлюються каральні санкції за крим. правопорушення проти власності (*див. розд. VI Особливої частини КК*). У Конституції України та законах України про вибори в органи влади визначено

порядок таких виборів, права виборців, регламент діяльності окружних і дільничних виборчих комісій тощо, тоді як у крим. праві з метою охорони цих відносин встановлено відповідальність за такі крим. правопорушення, як перешкоджання здійсненню виборчого права, порушення таємниці голосування та ін. (див. розд. V *Особливої частини КК*).

Але крим. право не тільки охороняє, а й виступає регулятором певних сусп. відносин, тобто виконує *регулятивну функцію*, яка виявляється у трьох її складових:

– норми крим. права, забороняючи вчинення сусп. небезпеч. діянь (дії чи бездіяльності), у той же час вимагають певної *правомірної поведінки* від осіб. Закон про крим. відповідальність (далі – крим. закон), який набрав чинності, вже самим фактом свого існування впливає на поведінку людей. Для більшості громадян вимоги крим. закону цілком відповідають їх уявленням про належну, правомірну поведінку. Частина громадян виконує заборони крим. закону, боячись відповідальності і покарання. Тим самим здійснюється регулятивна функція крим.-правових норм у сфері запобігання крим. правопорушенням;

– виконуючи функцію охорони встановлених у державі сусп. відносин, норми крим. права тим самим одночасно і регулюють їх (напр., захищаючи відносини власності нормами, що знаходяться в розд. VI *Особливої частини КК*, крим. право сприяє їх правомірному існуванню і розвитку);

– деякі норми крим. права прямо належать до регулятивних (напр., це норма про необхідну оборону (ст. 36 *КК*), що виключає відповідальність за правомірний захист від сусп. небезпеч. посягання; норми про звільнення від крим. відповідальності (розд. IX *Загальної частини КК*), норми про погашення і зняття судимості (ст.ст. 89–91 *КК*).

Крим. праву як галузі права притаманні певні *принципи*, характерні для крим. права багатьох інших країн. *Принципи крим. права* – це основні, провідні засади, які закріплені в нормах права і визначають побудову всієї галузі права, окремих її інститутів, правотворчу і правозастосовну діяльність. Ці принципи мають важливе значення для здійснення крим. політики держави.

Найважливішими принципами крим. права є: а) відповідальність тільки за вчинення сусп. небезпеч. діяння, що передбачене законом (*КК*) як крим. правопорушення; б) відповідальність тільки за наявнос-

ті вини; в) особистий (персональний) характер відповідальності; в) індивідуалізація крим. відповідальності та покарання.

1. *Відповідальність особи за вчинення сусп. небезпеч. діяння, що передбачене законом як крим. правопорушення.* Цей принцип прийнято виражати латинською формулою: «*nullum crimen sine lege*» – немає злочину (крим. правопорушення) без вказівки на це у законі. Тобто йдеться про те, що тільки крим. закон визначає, яке сусп. небезпеч. діяння є крим. правопорушенням. У свою чергу, крим. відповідальність і покарання можливі тільки за те конкретно вчинене особою діяння, що передбачене як крим. правопорушення в Особливій частині КК. Тому в ч. 1 ст. 2 КК чітко визначено: підставою крим. відповідальності є вчинення особою сусп. небезпеч. діяння, яке містить склад крим. правопорушення, передбаченого КК. Звідси випливає, що коли яке-небудь діяння прямо в КК не передбачене як крим. правопорушення, його вчинення не може ні за яких умов тягти за собою крим. відповідальність і покарання, бо згідно з ч. 4 ст. 3 КК застосування закону про крим. відповідальність за аналогією заборонене.

2. Керуючись положеннями Конституції України, законодавець закріпив у КК *принцип винної відповідальності* особи за вчинене (ст.ст. 23–25 КК). У ч. 2 ст. 2 КК встановлено, що особа вважається невинуватою у вчиненні крим. правопорушення і не може підлягати крим. покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду. Ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні крим. правопорушення. Усі сумніви щодо наявності вини особи тлумачаться на її користь. Крим. право України виключає так зване *об'єктивне ставлення у провину*, тобто відповідальність за наслідки, що настали за відсутності вини.

3. *Особистий характер відповідальності* як принцип крим. права полягає в тому, що тільки особа, яка вчинила крим. правопорушення, може нести за нього крим. відповідальність і підлягати покаранню. Якої б тяжкості не було вчинене крим. правопорушення, ніякі інші особи (в тому числі родичі) не можуть бути притягнуті до відповідальності, крім особи, яка визнана винною в його вчиненні.

4. *Принцип індивідуалізації крим. відповідальності і покарання* вимагає, щоб крим. відповідальність і призначене покарання були максимально конкретизовані, індивідуалізовані з огляду на ступінь тяжкості вчиненого крим. правопорушення, конкретні обставини його вчинення та з урахуванням особи винного. Чим більш тяжким є вчинене